

معماری آب

سید امیر منصوری

۱ پیش از آفرینش انسان، مفاهیم کجا بودند؟ آب چه بود؟ مایعی مرکب از دو عنصر اکسیژن و هیدروژن که برای فیزیک معنا داشت. پیش از ظهور انسان آب معنایی نداشت. فهمنده ای نبود که این "مایع" را تفسیر کند. فهم، به دنبال فهمنده پدید می آید. پیش از آن، جز انواع ماده وجود ندارد.

۲ عمر زمین بیشتر از انسان است. پیش از آن که انسان بر زمین ظاهر شود، زمین وجود داشت. ماده زمین از چیزهایی تشکیل می شد که امروزه آن‌ها را کوه، دریا، گیاه، خاک، آب، رود، دره و امثال آن‌ها می نامیم. اما پیش از انسان، آن‌ها اسمی نداشتند. اسم آن‌ها، پس از حیات انسان پدیدار شد.

انسان پدیده های محیط خود را معنا کرد. منابع شناخت انسان در طول تاریخ تغییرات زیادی کرده است. ابتدا تنها آنچه که از جهان خارج به واسطه حواس خود درک می کرد را شناخت. برای آن‌ها هویت قائل شد. آن‌ها را دوست یا دشمن خود تعبیر کرد. برای تغییر حالات آن‌ها، همچون انسان، مقصود قائل می شد. طوفان را خشم و باران را رحمت معنا کرد. برآمدگی زمین را کوه نامید؛ و در میان کوهها، یکی را کوه رحمت خواند.

۳ فرآیند معنابخشی به طبیعت تنها به اندازه عمر بشر سابقه دارد. در طول این مدت، انسان‌ها در نقاط مختلف کره خاکی و بر حسب شرایط تاریخی خود به عناصر طبیعت هویت بخشیده اند. در میان مؤلفه های تاریخی شکل دهنده به ذهن انسان، دین و صورت‌های وابسته به آن همچون اسطوره و آیین، مهمترین نقش را داشته است. اگر چه شرایط محیطی برآمده از موقع جغرافیایی، اولین عامل هویت ساز و سازنده ذهن انسان به شمار می رود، لکن تکامل مفاهیم ذهنی در اثر زندگی انسان و چگونگی حوادث آن رقم می خورد.

فهم انسان از پدیده های محیط همچون آب، در آغاز واکنشی برای تامین نیازهای حیاتی او بود. آن چنان که امروزه یک گروه از دوستداران محیط زیست تعبیرشان از درخت، ماشین تولید اکسیژن است و مداخلات آن‌ها برای حفظ محیط زیست و ذخایر طبیعی به فیزیک طبیعت محدود می شود.

آب ماده ای است که ادامه زندگی انسان به آن وابسته است. آب شرط بقاست. این معنی حداقلی از آب، در طی حیات انسان کامل گشت.

۴ اسطوره که از چگونگی باور تمدن‌های قدیم حکایت می کند، روند دگرگونی مفهوم آب را شرح می دهد. آب، سرچشمه، منشأ و زهدان همه امکانات هستی است. (الیاده، ۱۳۷۲: ۱۸۹) آفرینش کیهان از آب، طهارت با آب، چشمه های مقدس و مفاهیم بسیار دیگر از شکل گیری معنای آب نزد تمدن‌های گوناگون حکایت می کند. قرآن کریم می فرماید: اوست که آسمان و زمین را در ۶ مرحله آفرید و عرش او در آن هنگام بر آب مستقر بود. (سوره هود، آیه ۷) ایرانیان باستان اناهیتا، ایزدبانوی آب‌ها را می ستودند: "قدیمی ترین حضور میترا در ایران به ۱۴۰۰ سال قبل از میلاد می رسد ... مهرپرستی در ایران با کیش زرتشت، در غرب با مسیحیت و در هند با هندوئیسم در آمیخته است. همزمان با ستایش میترا، اناهیتا نیز مورد احترام و تقدس بوده است... در اوستا آبان یشت و مهریشت به ستایش ایزد آفتاب نور و فروغ خورشید و ایزدبانوی آب‌ها، باران، فراوانی و برکت اختصاص یافته است." (جوادی، ۱۳۸۶) بابلی ها عالم را به سه قسمت تقسیم می کردند: آسمان، خشکی و دریا ... آب قعر دریا توده ای بود که همه چیز از آن تولید می شد. (مانوکیان، ۱۳۵۴) بر اساس اعتقاد مندائیان زمین در آغاز حالت مذاب داشته و به صورت گلوله ای آتشین می نمود. بعدها سرد گردید و روی آن را آبی متعفن و گندیده به نام میاساوی فراگرفت. آن‌گاه از این آب گندیده موجودات ریزی که هر کدامشان به هزاران هزار چون خویش تکثیر یافتند، سربر آوردند. (برنجی، ۱۳۶۷: ۲۴۹) مصریان باستان آب را بنیاد و شالوده آفرینش عالم هستی می دانستند. (اقتداری، ۱۳۷۵: ۸۸۹) ویشنو در آیین هندیان باستان یکی از سه ایزد بسیار نیرومند است و او را به عنصر آب منسوب داشته اند و بدین جهت ویشنو را "ناراین" یعنی متحرک در آب‌ها خوانده اند. (اقتداری، ۱۳۷۵: ۸۹۲)

کاخ اردشیر، فیروز آباد

مسجد نمک شیراز

کاخ داده گستر، شاندرگوار، هند

۵ آبی که امروزه در دست ماست، محصول جریان چند هزار ساله تاریخ و تمدن بشر است. در این میان باورهای ایرانیان در مواجهه با آب، جلوه های کامل تری را تولید کرده است. آب به عنوان امر مقدس و مظهر خیر، در معماری ایران نقش مهمی دارد. قرارگیری حوض و آب نما در برابر سردر یا در میان حیاط بسیاری از بناهای ایرانی از مسجد و مدرسه گرفته تا خانه و کاروانسرا، پدیده ای منحصر به فرد است. دنیای غرب در قرن حاضر به گونه ای از معماری دست یافته که به آن نام architecture front-water را داده است. این سبک که تلفیق معماری با آب است به فضاهای شهری نیز سرایت یافته و می رود تا به شیوه ای پایدار از طراحی فضاهای جمعی در شهرهای مدرن بدل شود. در حالی که مطالعه سابقه معماری و ساخت شهر اروپایی نشانی از حضور آب ندارد. در مقابل، برای معماری و شهر در ایران نمونه های بسیاری می توان یافت که از حضور آب و طبیعت در فضا به مثابه سنتی دیرپا که در دوره اسلامی نیز تأیید شده حکایت می کند.

نیایشگاه های ایرانیان در کنار چشمه های مقدس، مکان یابی در امازاده ها در جوار چشمه های طبیعی و مرکز محله هایی که با درخت و مظهر قنات شکل گرفته اند، (جوادی، ۱۳۸۶) سند حضور معنوی آب در فضای زندگی جامعه ایرانی است.

۶ معبد آناهیتا، مکان ستایش آب، خارق العاده ترین بنایی است که انسان در ارتباط با آب ساخته است. آثار زیادی در معماری ایران و سایر ملل وجود دارد که برگرفته از معنای آب باشد. اما در همه آن ها وجه عملکردی در کنار معنایی دیگر به صورت ترکیبی آمده است. آب انبار : عنصر نشانه؛ سقاخانه : عنصر قدسی؛ حوض : عنصر زیباساز و امثال آن ها. اما، معبد آناهیتا "مکان" اختصاصی برای درک معنای آب است. همه ابعاد معنوی آب در آنجا ستوده می شود. این حرکت انسان که برای تقدیس مفهومی که از آب می شناسد بنایی برپا کند، را می توان ریشه همه معماری های آب دانست. جوهر معماری آب از معبد آناهیتا سرچشمه گرفته است. الگوی نخستین (پروتوتیپ) و نمونه اعلائی تجسد (جسمیت یافتن) معنای آب، معبد آناهیتاست.

۷ دکتر علی اکبر سرفراز استاد و خادم باستان شناسی و تمدن ایران در طول عمر ۸۰ ساله خود و در میان هزاران خدمت فرهنگی که به انجام رسانیده گوهری یکدانه دارد. کشف و مرمت معبد آناهیتا در شهر ساسانی بیشاپور خدمت بزرگی به جامعه بشر و تمدن ایران است. امروز ما می دانیم که گذشتگانمان چگونه آب را می شناخته اند. بنایی مکعب شکل در دل زمین با آگیری مربع در میانه آن و راهرویی باریک در اطرافش که از منظر آن جز آسمان پیدا نیست. در این معبد، آب که مایه زندگی است، ستایش می شود. می توان گفت راز شکل یابی حیاط محصور در معماری ایران در این معبد نهفته است. حیاط در خانه، مسجد و مدرسه ایرانی محوطه محصور است که آبنمایی در میانه دارد. میانسرا، که قلب معماری ایرانی است، یگانه ای است که نگین معماری است؛ و ریشه در فهم انسان ایرانی از آب دارد.

منابع :

قرآن کریم/ مانوکیان، آداک ۱۳۵۴، آب در مراسم مذهبی، تهران، مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران / اقتداری، احمد ۱۳۷۵، آثار و بناهای تاریخی خوزستان، دیار شهرباران، تهران، نشر اشاره. / جوادی، شهره ۱۳۸۶ در اماکن مقدس در ارتباط با طبیعت، مجله باغ نظر، شماره ۸. / برنجی، سلیم ۱۳۶۷، قوم از یاد رفته، تهران، دنیای کتاب. / الیاده، میرچا ۱۳۷۵. تاریخ ادیان، انتشارات سروش.